

זיכרון, שייכות ותכנון מרחבי בישראל

טובי פנסטר

החוג לגיאוגרפיה וסביבת האדם, אוניברסיטת תל-אביב

מבוא

במונח השחוק משהו, איכות חיים, הכוונה לשילוב של תחושת נינוחות, שייכות ומחויבות לחברה בישראל עם הקשר אל המקום, ההזדהות והמחויבות לסוכב הפיסי — היא דמות נוף ארצנו (תמ"א 35, משרד הפנים 1999א, עמ' 2–3, ההדגשה במקור).

הגדרה זו של איכות חיים, הנכללת בתוכנית המתאר הארצית,¹ תמ"א 35,² מקשרת לראשונה במסמך תכנוני רשמי בין מושגים של תכנון לבין תחושות שייכות וזיכרון שבהן מתמקד מאמר זה. אך האם הגדרה זו מסמנת שינוי ומצביעה על הכלה של זיכרון ושל שייכות בתהליכי התכנון הממסדי? ואם כן, בזיכרון ובשייכות של מי מדובר? גם באלה של פלסטינים,³ או רק באלה של יהודים?⁴ במאמר זה אטען כי גם אם מסתמנת מגמה של שינוי זהיר באופן שבו הממסד התכנוני רואה את הזכות של הפלסטינים אזרחי ישראל לשייכות ולזיכרון, הרי עיקר השינוי מתחולל דווקא ברמת התכנון המקומי,⁵ בעקבות פרקטיקות ודיאלקטיקות של חיי היומיום. התכנון הארצי מגיב לשינויים אלה ואינו יוזם אותם.

טענתי המרכזית היא כי הפרקטיקות והדיאלקטיקות של חיי היומיום מתוות קשרים

¹ תוכנית מתאר ארצית (תמ"א) מעוגנת בחוק התכנון והבנייה, תשכ"ה–1965. תוכנית זו, החלה על כל תחומי מדינת ישראל, נועדה לקבוע את עיקרי התכנון הלאומי: מיקום יישובים עירוניים, תשתיות לאומיות ואזורים לשימור בעלי חשיבות ארצית (חופי ים, גנים לאומיים, שמורות טבע), וכן הוראות המתוות מסגרת מנחה ליתר התוכניות, למשל לתוכניות המתאר המחוזיות והמקומיות. ראו היימן 2002.

² מסמכי תמ"א 35 הוכנו החל מ-1998. התוכנית אושרה במועצה הארצית לתכנון ולבנייה ב-2006.
³ הזיכרון הפלסטיני מורכב ואינו מונוליתי. במאמר זה אתיחס אליו באופן כולל, אף שאין מדובר בהבניות אחידות של זיכרון אלא ברכיבים שונים של זהות וזיכרון המושפעים מאינטרסים מקומיים, מיריבויות על רקע דתי (למשל היריבויות בין נוצרים למוסלמים סביב נושא תכנוני כמו הקמת המסגד בנצרת, ראו Rabinowitz 2001), מיחסי כוח פוליטיים ועוד.

⁴ גם הזיכרון היהודי-ישראלי אינו עשוי מקשה אחת. הוא כולל מגוון נרטיבים, המבטאים יחסי כוח ואינטרסים שונים. ראו יונה וספורטא 2003; שנהב 2003ב.

⁵ רמת התכנון המקומי כוללת את תהליכי הכנת תוכניות המתאר המקומיות ואת אישורן ברשות המקומית.

מפתיעים בין תחושות שייכות, זיכרון ותכנון מרחבי. קשרים אלה, השונים מן הקשרים שמתוות הפרקטיקות התכנוניות הממסדיות, יודגמו בעיקר בחלקו השני של המאמר באמצעות מקרה מבחן של תכנון ופיתוח ביישוב יעד שבגליל. מקרה זה חושף את הבעייתיות הכרוכה במרחב⁶ הזיכרון והשייכות של יהודים ושל פלסטינים במקום אחד – היישוב יעד, שקם על חורבות הכפר הפלסטיני מיעאר. כפי שאראה, הפתרון המפתיע שמצאו תושבי המקום מעלה שאלות לגבי התנהלותו של הממסד התכנוני, המדיר את הפלסטינים אזרחי ישראל מן הזכות לשייכות. עוד אטען כי המתח בין פרקטיקות ודיאלקטיקות של חיי היומיום לבין אלה הממוסדות מצביע על שני שינויים. האחד הוא שינוי בתפיסות התכנוניות, מתפיסות מודרניסטיות לאלטרנטיביות, המאפיינות את הזרם הפוסטמודרניסטי והדוגלות בהתערבות של ה"מקום" בתהליכי התכנון. השינוי האחר קשור להתפתחות שיח של חברה אזרחית בישראל, המשפיע רבות על תכנון המרחב הישראלי ועל עיצובו, בעיקר ברמה המקומית. במסגרת מושגית זו אראה כי התכנון הממסדי הארצי של המרחב בישראל מתקשה עדיין להכיל רבדים של זיכרון ושל שייכות פלסטיניים, משום שכפי שאטען, העשייה התכנונית-ממסדית היא בעיקרה מרחב של האידיאולוגיה הציונית באמצעות התפיסה המודרניסטית בתכנון, כפי שעולה מתוכניות מתאר ארציות דוגמת תמ"א 35. אולם מרחב אידיאולוגי זה, כך אני טוענת, מוצא עצמו לעתים שנוי במחלוקת ונתקל באתגרים ברמה המקומית, שבה הגשמתה של האידיאולוגיה מורכבת ומרובדת יותר, כפי שמראה המקרה של יעד/מיעאר.

העניין האקדמי בחשיפה ובניתוח של הבניות שונות של זיכרון, שייכות והנצחה גובר והולך בשנים האחרונות. במוקד המחקר ניצבים לא רק משמעויותיהן ההיסטוריות והפוליטיות של ההבניות, אלא גם הקשריהן החברתיים, משמעויותיהן התרבותיות והאופן שבו הן מבנות דפוסים של אזרחות.⁷ לדברי פייר נורה (1993), העיסוק הרב בנושא הזיכרון מעיד דווקא על כך שהזיכרון שינה את מהותו. "מחוזות זיכרון" (leieux de memoire) מתהווים מפני שאין עוד "סביבות זיכרון" (milieux de memoire). לטענתו, תופעות כגון כלל-עולמיות, דמוקרטיזציה, המוניות ותקשורת שמו קץ לאידיאולוגיות הזיכרון, המבטיחות מעבר סדיר מן העבר אל העתיד. משום שאיננו חיים את הזיכרון שלנו, מתפתח הצורך ליחד מחוזות לזיכרון. מרגע זה, כשיש סימנים, מרחק, אמצעיות, שוב איננו נמצאים בתוך הזיכרון האמיתי אלא בתוך ההיסטוריה. מחוזות הזיכרון – אנדרטאות, ארכיונים, ימי זיכרון וטקסי זיכרון – הם אמצעים המתפתחים כאשר הזיכרון הספונטני אינו קיים עוד. למעשה, מרחב הזיכרון הופך אותו לחלק מן ההיסטוריה (Padan 2004). מוריס הלבוך הבחין בין זיכרון קולקטיבי להיסטוריה וראה בהם שני ייצוגים נפרדים של העבר. את ההיסטוריה הוא הגדיר כלימוד מדעי של העבר, המנותק מן המציאות החברתית והפוליטית המיידית, ואילו הזיכרון הקולקטיבי הוא לדבריו חלק אורגני מן החיים החברתיים, המשתנה

6 מרחב פירושו מתן משמעויות פיזיות במרחב לתחושות שייכות ולפרקטיקות של זיכרון.

7 שנהב 2003; Yuval-Davis 2003; Mitchell 2000; Crang 1988.

בתגובה לצרכיה המשתנים של החברה (Halbwachs 1980). שתי הפעולות — הנצחת הזיכרון ושכתוב ההיסטוריה — הן תוצר של יחסי כוח פוליטיים (hooks 1990). בתחום התכנון העירוני, המחקר בנושאי הזיכרון והשייכות בוחן את כוחו של התכנון לעצב מרחבים עירוניים ולקבוע איזה זיכרון יונצח ואיזה זיכרון יימחק.⁸ תחום מחקר אחר הוא זה המכיר בערכם של השייכות ושל כינונה היומיומי, המאתגר במידה מסוימת הבניות של שייכות דתית המבוססת על קידוש מקומות.⁹

לנוכח מגמות מחקריות אלה, מאמר זה מפענח רטוריקות תכנוניות המאופיינות בהתמקצעות של מושגים. התמקצעות זו יוצרת תמונת מצב סטירילית, מנורמלת ותקנית (שנהב 2003), זאת לעומת התפתחות שיח של ידע מקומי מוכלל (local embodied knowledge)¹⁰ הנערם על בסיס התנסויות, חוויות ותחושות מחיי היומיום.

המאמר מנתח רכיבים של זיכרון, שייכות והנצחה בעשייה התכנונית. אף שחוקרים אחרים כתבו כבר על מושגים כגון "עיר של זיכרון" (Sandercock 1998; 2003), זהו למעשה ניסיון ראשון לנתח את מהות הזיכרון על ידי שימוש במושגים הקשורים לעולם התכנון המרחבי ועל ידי התמקדות בהתפתחות סוגים אחרים של שיח תכנוני מלבד השיח המודרניסטי המקצועי — סוגים המייצגים גישות אחרות לזיכרון, לשייכות ולהנצחה. המאמר מציג את מגוון השחקנים המעורבים בתהליכים אלה. הממסד, המיוצג על ידי המתכנן המקצועי, מתווה תוכניות מתאר ארציות על פי התפיסה המודרניסטית, המשרתת את האידאולוגיה הממלכתית-ציונית בעיצוב המרחב. לצד זאת ניצבים שחקנים מקומיים, יהודים ופלסטינים, הפועלים לעיצוב המרחב על פי מגוון תפיסות אידאולוגיות, שונות מאלה הממסדיות, וכן עמותות הפועלות לשינוי השיח התכנוני ולהרחבתו.

ריבוי השחקנים מעיד על כך שהשיח התכנוני המתפתח בישראל בשנים האחרונות מופקע מידי הסמכות הבלעדית של המתכננים ומובנה על ידי הידע המקומי של קבוצות ושל יחידים המעורבים בתהליך היצירה המרחבית (Lefebvre 1991a; 1991b). יתרה מזו, השיח המקומי המתפתח מכיר בזכות לזיכרון ולשייכות¹¹ כזכותם של אלה החיים במרחב

⁸ Jacobs 1996; Healey 1997; Hillier 1998; Sandercock 1998.

⁹ de Certeau 1984; Leach 2002; Fenster 2004.

¹⁰ המושג "ידע מקומי מוכלל" פירושו ידע של כל אדם על מרחב חיי היומיום שלו. ידע מקומי מתקשר למקום מסוים ולהיכרות אינטימית של האדם עם המקום, הנובעת משימוש יומיומי במרחביו. ידע מקומי הוא אינטואיטיבי ומבוסס על חוויות, על תחושות ועל רגשות. במשך שנים רבות לא נחשב הידע המקומי המוכלל לידע רלוונטי בתכנון, בעיקר בעיני מסורות התכנון המודרניסטיות. רק בשנים האחרונות, בעקבות השינויים האפיסטמולוגיים בתחום התכנון, הפך הידע המקומי לחלק בלתי נפרד של תהליכי התכנון. ראו Sandercock 1998; Fenster 2004.

¹¹ השימוש במונח "זכות" בהקשר לזיכרון ולשייכות הוא חלק ממגמה מתפתחת בעולם התכנון: הרחבת שפת התכנון במטרה להטמיע בה מושגים השאולים משיח הזכויות. הזכות לזיכרון ולשייכות נחשבת לזכות נורמטיבית ונשענת על הגדרתו הבסיסית של אנרי לפבר ל"זכות לעיר", המוקנית מתוקף החיים במקום מסוים.

מסוים להשתתף בעיצובו. כפי שאנרי לפבר (שם) המשיג את "הזכות לעיר" כזכות להשתתף בתהליך היצירה העירונית וכזכות נורמטיבית הנרכשת מעצם החיים בעיר, כך גם הזכות לזיכרון ולשייכות היא נדבך בתהליך עיצוב המרחב, המוקנה לאלה החיים בו. כאמור, תפיסה זו עולה בקנה אחד הן עם התפתחות השיח הפוסטמודרניסטי בתכנון והן עם התפתחות מנגנונים של חברה אזרחית בישראל.

אם כן, השיח התכנוני בישראל משתנה. בעבר הוא היה נתון לסמכותם הבלעדית של המתכננים, ואילו עתה הוא מבוסס גם על ידע מקומי של קבוצות ושל יחידים, בעיקר בכל הקשור להכלת השייכות והזיכרון הפלסטיניים. אפשר לאתר ארבעה גורמים לשינוי זה. הגורם הראשון הוא הידע האקדמי המצטבר, העוסק בהרחבת שפת התכנון ובגיבוש תפיסות וטכניקות אלטרנטיביות בתכנון המשלבות בין ידע תכנוני-מקצועי לבין ידע מקומי, כפי שמייצג הזרם הפוסטמודרניסטי בתכנון.¹² הגורם השני הוא תהליכי השינוי בחברה הפלסטינית בישראל, מ"דור שורד" ל"דור זקוף". שינוי זה מתבטא בין היתר בגיבוש זהות אזרחית ברורה ובהשתלבות בשיח הזכויות המתפתח בישראל (רבינוביץ ואבו בקר 2002). הגורם השלישי הוא הגידול הניכר שחל בשנים האחרונות במספר העמותות והארגונים ללא כוונות רווח העוסקים בפעילות חוץ-ממסדית. ארגונים אלה, המשתייכים למה שמכונה "המגזר השלישי", הם חלק מתהליך התפתחותה של חברה אזרחית בישראל.¹³ אחד מביטוייה של מגמה זו הוא הקמתן של עמותות, יהודיות ופלסטיניות, העוסקות בקידום זכויות בתחום התכנון.¹⁴ הגורם הרביעי הוא ההמשגה החדשה של תחום התכנון והחיבור שנעשה לאחרונה בינו לבין שיח זכויות האדם.¹⁵ המונח "זכויות תכנון" הוא הטמעה חדשה של שיח הזכויות בעולם התכנון, הטמעה המייצגת דוגמה להרחבת השיח התכנוני ומעניקה לגיטימציה להכלת המושגים שוויון, צדק וצדק חלוקתי בתחום שהיה עד לאחרונה בשליטתו הבלעדית של העולם המשפטי.

בעקבות תהליכים אלה נוצרת שפה חדשה ומורחבת, שיכולה להכיל ולהטמיע מושגים כגון שייכות, זיכרון, הזכות לשייכות והזכות לזיכרון, כחלק ממערך שלם נבנה והולך של זכויות תכנון.¹⁶ הזכות לשייכות והזכות לזיכרון, כמו המונח הלפבריאני הזכות

12 פנסטר 2003; Fenster 2004; 2003; Sandercock 1998.

13 ישי 1998; 2003; בן-אליעזר 1999; גדרון, כץ ובר 2001.

14 כאן אפשר למנות את עמותת במקום — מתכננים למען זכויות תכנון; עמותת אדם טבע ודין — אגודה ישראלית להגנת הסביבה; הקואליציה למעורבות הציבור בתכנון; המרכז הערבי לתכנון אלטרנטיבי; המרכז היהודי-ערבי לפיתוח כלכלי; מרכז השל — המכון הישראלי לחשיבה ומנהיגות סביבתית; הקשת הדמוקרטית המזרחית; חיים וסביבה — ארגון גג של שוחרי איכות החיים והסביבה ועוד.

15 עמותות אלה, ובמיוחד עמותת במקום, שילבו לראשונה בין שפת זכויות האדם לשפה התכנונית. עבודת מחקר מקיפה בנושא זכויות התכנון בישראל נערכה במסגרת עמותת במקום. החלק הראשון, המושגי, שנכתב בידי פרופ' אלכס אלכסנדר ועורכת הדין מונא יזבק, מציג לראשונה בישראל הגדרה תכנונית ומשפטית למשמעותן של זכויות התכנון. החלק השני, היישומי, שנכתב בידי המתכננת אסתר לוינסון, בוחן את מצב זכויות התכנון ברשויות המקומיות בישראל.

לעיר, הם כולם זכויות נורמטיביות שהממסד אינו מקנה לאזרחיו, אלא הם טוענים להן ואף נוטלים אותן. זכויות אלה נכנות ומוגדרות בהתבסס על הפעילויות ועל הצרכים העולים בחיי היומיום במקום. המשגתן התיאורטית של זכויות אלה מאפשרת לקהילות ולפרטים להשתמש בהן, והיא אף מאפשרת את תהליך היצירה וההרחבה של שיח התכנון המקצועי. פעילות זו, בתחומים הנוגעים ישירות לעשייה התכנונית הממסדית, מציבה סימני שאלה לניכוס ההגמוני והמוחלט של מעשה התכנון לשירות צרכיה של המדינה היהודית (Yiftachel 1998; Fenster 2002). השינוי בשיח התכנוני ניכר גם במאבק לשילוב סוגי ידע שונים, לצד הידע המקצועי, בעיצוב המרחב הישראלי. מלבד שייכות וזיכרון יש המבקשים לשלב גם ידע מקומי נרכש – מגדרי, תרבותי ואתני (פנסטר 2003 ; Fenster 2002).

חלקו הראשון של המאמר מתאר את מהות התכנון בישראל ואת מגמות השינוי שהוזכרו. הוא פותח בניתוח הבניות מרחביות של המודרניזם התכנוני, כפי שהן באות לידי ביטוי בפרויקט הלאומי של בינוי האומה מאז קום המדינה ועד ימינו. בהמשך אציג את התפיסה האלטרנטיבית הפוסטמודרניסטית בתכנון ואדון במהות השימור הממסדי בישראל כתוצר של התפיסה המודרניסטית. לשם כך אנתח ביטויי שייכות והנצחה ברמת התכנון הארצי, כפי שהם משתקפים במגוון תקנות וחוקים ובמסמכי תמ"א 35. החלק השני מתמקד בשאלה כיצד השיח המקומי מדגיש את היומיומיות של מושגים אלה ואת הטמעתם בשיח הזכויות: הזכות לשייכות והזכות למעורבות בתהליך יצירת המרחב כתוצר של השיח האלטרנטיבי הפוסטמודרניסטי בתכנון. כדי להמחיש את השיח המקומי אנתח מקרה מבחן של תכנון שכונה יהודית חדשה ביישוב יעד שבגליל, על חורבות הכפר הפלסטיני מיעאר.

תכנון ארץ: דינמיקות של שייכות וזיכרון ברמת התכנון הארצי

המודרניזם בשירות הבניית הלאום

תהליך בינוי האומה היהודית כלל לא רק הבניה חברתית, תרבותית, כלכלית ופוליטית, אלא גם הבניה של המרחב כיהודי ומחיקה של העבר הפלסטיני, בד בבד עם דיכוי ואפליה של הפלסטינים אזרחי ישראל.¹⁷ העשייה התכנונית משמשת למעשה כלי ליישום אידיאולוגיות אלה ומייצגת את רצון "הקולקטיב היהודי" לבסס שליטה והגמוניה מרחבית באמצעות "ניקוי" עדויות מן העבר הקרוב והפרדה אתנית-לאומית, בעיקר בערים. תהליכים אלה התאימו להפליא לעקרונות התכנון המודרניסטי, שעיקרם מחיקת הישן ובניית מרחב חדש המבוסס על טכנולוגיות מתקדמות ועל תפיסה של יעילות בתכנון (Sandercock 1998;)

¹⁷ רבות נכתב הן על האפליה ועל הדיכוי של הפלסטינים אזרחי ישראל והן על הבניות של זהויות חצויות, המולידות בקרב יהודים ופלסטינים תחושות שונות ומתנגשות של שייכות וזיכרון. ראו בין היתר אוחנה וויסטרין 1996; פורטוגלי 1996; מוריס 1997; אנדרסון [1991] 1999; יונה וספורטא 2003; סיני 2000; ניר 2001; ניר ובנא 2001; סעדי 2001; צוקרמן 2003; שנהב 2003; Zerubavel 1995; Slyomovics 1998; Yiftachel 2001; Golan 2002; Fenster 2004; Padan 2004.

(2003). התשוקה של המתכננים המודרניסטים למחוק את העבר ולפנות מקום לחדש המודרני שירתה את פרויקט בינוי האומה, שביקש להנציח את ההיסטוריה היהודית והציונית הקרובה. עקרונות אלה סיפקו תשובה אדריכלית-תכנונית ל"שלושת הלאוים" של הציונות: לא לבורגנות, לא לגלות ולא למזרח. "שלושת הלאוים" הביאו ליצירת לוח תרבותי חלק כביכול. האדריכלות המודרנית – המוחקת את זיכרונות העבר והמשוחררת מהם – סיפקה מענה מתאים להגשמת הרעיון הציוני במרחב המתהווה (נצן-שיפטן 2003).

לשם המחשת תהליך מרחבי זה אשתמש בשלושה רכיבים שהתווה ברוך קימרלינג לניתוח הסכסוך היהודי-פלסטיני: נוכחות, בעלות וריבונות (Kimmerling 1977; 1983). רכיבים אלה, כך אני טוענת, משמשים מנגנונים להנכחה של ההגמוניה היהודית במרחב. תחילה נוצרת נוכחות פיזית במרחב; אחר כך הנוכחות מתבססת באמצעות מנגנונים חוקיים היוצרים בעלות; והבעלות היא שמעניקה לגיטימציה לריבונות על המרחב.

מיד לאחר קום המדינה החל תהליך מואץ של הנכחת ההגמוניה היהודית באמצעות "ניקוי המרחב" מן העבר הפלסטיני (Yacobi 2004). מאמצע שנות השישים ואילך הגבירו ממשלות ישראל את פעולותיהן ל"ניקוי" הנוף הישראלי הנבנה על ידי הריסת שרידי הכפרים הפלסטיניים הנטושים ו"יישור" השטח (שי 2002). הדחף ליצירת נוכחות, בעלות וריבונות ציוניות מסביר את המאמץ המוגבר ל"ניקוי" הנוף מעדויות מתריסות, שאיימו על הריבונות היהודית במרחב. אחד האמצעים ל"ניקוי עדויות" הוא "טיהור המרחב" (Sibley 1998). ג'זי פלח (Falah 1996) משתמש במחקר בהמשגה זו של דיוויד סיכלי. על פי פלח, טיהור המרחב מתבטא לא רק בהרס המרחב הפלסטיני אלא גם בהפרדה אתנית בערים מעורבות בישראל, המגשימה את הנוכחות היהודית-ציונית בהצהירה על בעלות ועל ריבונות במרחב העירוני המעורב. גם מחקריהם של חיים יעקובי וארז צפדיה (Yacobi 2004; 2004) מצביעים על האמצעים התכנוניים המדכאים והמפלים שבהם משתמשת הריבונות היהודית ההגמונית כדי ליצור מרחבים יהודיים. דוגמה לכך היא דפוסים מרחביים של הפרדה בין קבוצות יהודיות שליטות לבין המיעוט הערבי הנשלט. מחקרו של דני רבינוביץ (Rabinowitz 1997) מתאר כיצד יושם התהליך באמצעות "חילופי אוכלוסין" בחיפה וביפו בראשית ימי המדינה: מהגרים יהודים יושבו בבתים נטושים של פלסטינים, וכך הנוכחות היהודית התבססה בשטח תוך כדי מחיקת זהותו של המרחב הפלסטיני. המסד הפיזי הפלסטיני הבנוי אמנם נותר בחלקו, אך התכולה האנושית השתנתה. גם תום שגב (1984) מצביע על פרויקט זה. הוא מתאר בפרוטרוט תהליכים יומיומיים של יצירת נוכחות יהודית במקום זו הפלסטינית שנפקדה. תמר ברגר (1998) מתארת אף היא את תהליך ייחוד המרחב באמצעים תכנוניים. היא מנתחת כרוניקה של ייחוד המרחב במהלך שלוש תקופות במקום שהוא כיום לב ההגמוניה הישראלית-יהודית: דיזנגוף סנטר בתל-אביב. ממחקרה עולה כי תהליכי ההבניה המרחבית של הזהות הישראלית-יהודית בתל-אביב הושתתו על מחיקת הזהות הפלסטינית באזור, מחיקה שהושגה באמצעים תכנוניים כגון הריסת מבנים ישנים ותכנון מחדש של מבנים, שינוי תוואי צירי התנועה ושינוי של שמות הרחובות והשכונות.

מנגנון תכנוני מרחבי אחר שהגשים את תהליך יצירתן של נוכחות, בעלות וריבונות יהודיות-ציוניות בשנותיה הראשונות של המדינה היה השיכון הציבורי, גם הוא תוצר של התפיסה המודרניסטית בתכנון. כפי שטוענים רחל קלוש ויוברט לריון (2003), השיכון הציבורי היה לא רק מנגנון להספקת מגורים למהגרים היהודים, אלא גם מנגנון לחיזוק ההגמוניה היהודית הלאומית במרחב. השיכון הציבורי גם הוא דוגמה למנגנון יעיל של התכנון המודרניסטי. בשם הפונקציונליות והטכנולוגיה הוצע מבנה מגורים המשכפל את עצמו במספר רב של יחידות דיור הבנויות בשטח מצומצם יחסית; נוחות הדיירים ואיכות חייהם לא ניצבו בראש סדר העדיפויות בתהליך התכנון הכולל. על כך מצביע גם אורן יפתחאל (תש"ס; Yiftachel 1998), המנתח את הקשרים בין מנגנונים מדינתיים של בקרה חברתית על אזרחי ישראל הפלסטינים ושל דיכויים, כפי שהם באים לידי ביטוי בתכנון העירוני והאזורי. יפתחאל מזכיר מגוון אמצעי בקרה ושליטה הננקטים כדי לעצב מחדש את הזהות הציונית במרחב. הוא מכנה את התהליכים האלה "אתנוקרטיים".

תהליכים אלה מראים בבירור עד כמה שימש התכנון המודרניסטי כלי לעיצוב המרחב בשירות הלאום על ידי ביסוס הנוכחות היהודית ומחיקת הנוכחות הפלסטינית שקדמה לה. ניצני השינוי בשיח החצוי על אודות שייכות וזיכרון יהודיים ופלסטיניים, שהחלו לנבט בתחומי חיים אחרים, איחרו לחלחל לתחום עיצוב המרחב בשל כוחה הרב של העשייה התכנונית. כאמור, התכנון המרחבי עדיין מתקשה להכיל את רובדי הזיכרון והשייכות הפלסטיניים, שכן מהותה של העשייה התכנונית היא במרחב האידאולוגיה הציונית, שאותה מבטאות תוכניות מתאר ארציות דוגמת תמ"א 35. להלן אראה כיצד מרחב אידאולוגי זה מאתגר ולעתים שנוי במחלוקת בשל מגמות השינוי בשיח התכנוני.

מתכנון מודרניסטי לתכנון פוסטמודרניסטי

רגשות שייכות והצורך בהנצחה וזיכרון עשויים להתפתח בפני עצמם, לא בהכרח בהקשר ישיר להבניות מרחביות ולהנצחה בתכנון. עם זאת, לתכנון יש הכוח לספק נוכחות לאתרי הנצחה ומיתוס ובכך להפכם לנראים ולממשיים או למחוק אותם ולהפכם לאבודים ולמוזנחים (Jacobs 1996). הספרות התכנונית העכשווית קוראת תיגר על תפקידו של התכנון בכינון העבר או במחיקתו.¹⁸ מול התפקיד המרכזי שממלאים מתכננים מודרניסטים בהתעלמות מאתרי השייכות והזיכרון ובמחיקתם, זאת בהתאם לתפיסה המודרניסטית המעדיפה את החדש על פני הישן, ניצבות הפרדיגמות הפוסטמודרניסטיות המכירות בחשיבות הזיכרון והרוח העירוניים ובחשיבות יצירתם של מרחבים אנושיים מאוזנים. ג'ין היליאר (Hillier 1998), המייצגת תפיסה זו, מנתחת את חשיבותו של השיח התכנוני שהתפתח בעמק הברבורים בעיר פרת' שבאוסטרליה. האבורג'ינים – ה"ילידים" האוסטרלים – טענו שעמק זה הוא אתר מקודש השייך להם. בתהליך התכנון מחדש של העמק באו לידי ביטוי סוגי השיח השונים: השיח

18 ראו Healey 1997; Forester 1999; Sandercock 1998; 2003.

הקפיטליסטי של היזמים, שביקשו לפתח את המקום, ולצדו השיח המקומי המוכלל של הילידים, שביקשו להשיב להם את המקום ו"לנקותו" משרידי הפיתוח שביצעו בו הלבנים. מקרים מסוג זה מייצגים שתי נקודות מבט קוטביות בתחום התכנון, המבטאות את השינויים הפרדיגמטיים המתחוללים בעשורים האחרונים במקצוע התכנון המרחבי. מחד גיסא ישנו תכנון בעל סדר יום מודרניסטי מובהק שבו המתכננים המקצועיים, השולטים בידע, פועלים בדרך כלל "לטובת הכלל". מאידך גיסא ישנה תפיסה תכנונית פוסטמודרניסטית הרואה בתכנון תהליך חברתי-תרבותי ואף מתייחסת אל ה"אחר" ופועלת להכלת הידע המקומי הילידי, המורכב מזיכרון קולקטיבי מרחבי מדומיין. הידע המודרניסטי המקצועי הוא בדרך כלל הכוח המוחק את המקומי; הוא ממחיש את תפקידו העצום של התכנון בהדחקה ובמחיקה של הישן, שהוא בדרך כלל האחר (Fenster 2002).

בהקשר של תכנון ושימור, רגש השייכות זוכה להתייחסות שונה בתפיסה המודרניסטית, המבקשת לבנות את החדש במקום הישן, ובתפיסה הפוסטמודרניסטית, המבקשת לפרק את רכיבי החברה והמרחב ולהתייחס גם לאחר ולא רק להגמוני, ועל כן מבקשת להכיל בתכנון מעגלי שייכות וזיכרון. למעשה, הדיאלקטיקות והפרקטיקות השונות של היומיומי ושל הממוסד מבטאות במידה רבה את המתח שבין התפיסה המודרניסטית לתפיסה הפוסטמודרניסטית בתכנון.

מדיניות השימור בישראל וגופיה

כיצד פועלים מנגנוני שייכות ושימור במסגרת התכנון המודרניסטי, כפי שהוא בא לידי ביטוי ברמת התכנון הארצי? המסגרת הרשמית התחקיתית מציגה את השייכות ואת הזיכרון בלשון יבשה ומרוחקת, המתיימרת לשדר אובייקטיביות א-פוליטית. לשון זו באה לידי ביטוי בפרסומי המועצה לשימור אתרים, בתיקון 31 לחוק התכנון והבנייה מ-1991 ובחוזרי מנכ"ל משרד הפנים בנושא.

כבר ב-1950 הקימה ממשלת ישראל את "הוועדה העליונה לשמירה על מקומות קדושים והיסטוריים ועל מונומנטים בישראל", שעסקה בשימור ובהנצחה. אך עיקר הפעילות בנושא החלה בשנות השמונים, עם הקמתה של המועצה לשימור אתרים, ואף גברה בשנות התשעים, עם התיקון לחוק התכנון והבנייה העוסק בשימור.

פעילות המועצה לשימור אתרים, שהוקמה בייסודה של החברה להגנת הטבע, מבטאת יותר מכול את ההגמוניה היהודית של יסודות השימור וכינון השייכות בישראל. ביטוי בולט לכך מופיע בין מטרותיה המוצהרות של המועצה: "לזהות, לשמר ולהגן על מבני מורשת ואתרים המזוהים עם הקמתה של המדינה, ציונות, התיישבות וביטחון".¹⁹ טקסט זה מבהיר כי מטרת המועצה היא לייסד אתרי זיכרון ומורשת ישראלים-יהודיים הגמוניים, ולא פלסטיניים או אחרים. מטרה זו זוכה ליישם בעיקר בפעילות הציבורית של הגנה על מבנים היסטוריים

19 מתוך אתר האינטרנט של המועצה לשימור אתרים, <http://www.shimur.org/index.php>.

יהודיים. מטרה זו אף הוטמעה בכלי מקצועי-תכנוני: סקר של כ-8,000 אתרים שערכה המועצה בראשית שנות התשעים. רוב האתרים זוהו כבעלי ערך היסטורי יהודי ולא פלסטיני.²⁰ פעילות זו של המועצה נסמכת על רטוריקה אוניברסלית לכאורה של אֶמְנוּת בינלאומיות לשימור, כגון אמנת ונציה מ-1964 המגדירה אתרי שימור ואמות מידה לשימור. אמות מידה אלה מקנות לפעילות המועצה חזות מקצועית, אסתטית ואוניברסלית, המסייעת לטשטש את הטיותיה הלאומיות היהודיות. על בסיס אמנה זו כוננה המועצה אמנה לשימור אתרים בישראל, שאף היא נושאת אופי של שיח אוניברסלי ומקצועי לכאורה.²¹

השיח התכנוני שמובילה המועצה לשימור אתרים מתבטא גם בתחום החקיקה, למשל תיקון 31 (תוספת רביעית) לחוק התכנון והבנייה, המכונה "תוכנית לשימור אתרים" (1991). תיקון זה מתווה נהלים לשימור אתרים: הוא מעניק לרשויות המקומיות סמכויות נרחבות בייזום וביישום השימור וקובע כלים תחקיקתיים לשימור מבנים ואתרים היסטוריים, ובהם הקמת הוועדה לשימור אתרים. לשון החוק מציגה את תהליכי השימור כניטרליים וכא-פוליטיים ובכך "מנקה" את הנושא מזיקות ומזהויות לאומיות משלימות או מתנגשות המתקשרות למבנים ולאתרים. זהו ההליך החוקי הראשון המתרגם את הבניית השייכות והזיכרון לנוהל תחקיקתי-תכנוני. על פי תיקון זה, מועצות מקומיות הן האחראיות להכנת תוכניות שימור בתחומיהן, אם כי גם גופים אינטרסנטיים אחרים יכולים להכין תוכניות כאלה. הלכה למעשה, למרבית הרשויות המקומיות אין תוכנית שימור. רוב הרשויות המקומיות הערביות לא הכינו תוכניות שימור וגם לא שיתפו פעולה עם הסקר שנערך. מעניין לעיין בחוזרים ששלח מנכ"ל משרד הפנים לראשי העיריות, הרשויות המקומיות והמועצות האזוריות. בחוזרים אלה נקבעו בין היתר קווים מנחים לפעולות השימור. האופן שבו הרטוריקה המקצועית-תחקיקתית האובייקטיבית כביכול מתורגמת למישור המעשי והמנהלי מעיד על הטמעה, אם כי מוסווית, של תכנים ערכיים יהודיים-לאומיים. המנכ"ל ממליץ על קווים מנחים להכנת רשימת אתרי השימור ולסיווגם, המבוססים על שני שיקולים עיקריים — חשיבות היסטורית וחשיבות אדריכלית:

א. חשיבות היסטורית — אתר המהווה עדות לאירוע היסטורי בעל משמעות למדינה או ליישוב, לדוגמה: מקום הכרזת המדינה, חצר תל חי; מבנה, מתחם המעידים על תקופת ההתיישבות; מבנה שבו גרה או פעלה אישיות או קבוצת אנשים... אשר השפיע על התגבשות מדיניות היישוב והמדינה, תרבות ואורח חיים, לדוגמה: תל-אביב — בית ביאליק, ירושלים — בית הרב קוק...
ב. חשיבות אדריכלית — מבנה המהווה דוגמה אופיינית לסגנון בנייה מסוים, לדוגמה הסגנון האקלקטי — בית הדקל ברחוב נחלת בנימין בתל-אביב, הסגנון הבין לאומי — בית אנג'ל — שדרות רוטשילד בתל-אביב, הביטוי הסגנוני של מושבות הטמפלרים, מושבות העלייה הראשונה... (משרד הפנים 1999ב).

²⁰ רשימה זו כוללת אמנם מבנים של טמפלרים ושל ערבים בחיפה, אך מספרם מועט יחסית למספר המבנים ההיסטוריים המזוהים עם ערכי זיכרון ושייכות יהודיים.

²¹ ראו <http://www.shimur.org/index.php>.

טקסט זה ממחיש כיצד הדיון הממוקצע והניטרלי לכאורה מציג עמדה ערכית, לא מפורשת אך ברורה, שלפיה עקרונות השימור וההנצחה הם יהודיים בלבד. עמדה זו ניכרת עוד יותר בסעיף השני, הקורא להדגשת הזהות היהודית במרחב ולשימורה בשם האסתטיקה האדריכלית. זהו אולי שיאו של תהליך הסטריליזציה, הנרמול והנטרול של הדיון המקצועי-תכנוני. גם במקרה זה, בין הדוגמאות שהובאו בחזור המנכ"ל לא מופיע ולו אתר או מבנה פלסטיני אחד, אף שיש רבים כאלה בעלי חשיבות אסתטית אדריכלית.²² ייתכן שאחד ההסברים להתעלמות משימורם של אתרים פלסטיניים טמון בהשקפת העולם המקצועית המודרניסטית של רוב המתכננים הממסדיים, שהיו האליטה התכנונית בעשוריה הראשונים של המדינה. רובם רכשו את השכלתם בתחום האדריכלות והתכנון באירופה וייבאו לישראל דגמים של תכנון מודרני שהתגבשו בהקשר קולוניאלי, שבו החדש נתפס כנאור והישן נתפס כפרימיטיבי ועל כן יש להרסו. תפיסה זו שורשיה אינם רק אידיאולוגיים; הם טמונים בתפיסת עולם מקצוענית מודרניסטית ואוריינטליסטית ששירתה את האינטרס הציוני (נצץ-שיפטן 2003).

תוכנית מתאר ארצית 35

תמ"א 35 שאושרה בינואר 2006 הותוותה על פי העקרונות המרחביים ההיררכיים של חוק התכנון והבנייה מ-1965. זהו מסמך המבטא ישירות את המדיניות הממשלתית לאחר שאושרה בממשלה. בראש המועצה הארצית לתכנון ולבנייה – הגוף העוסק בליזוי תוכניות המתאר הארציות – עומד שר הפנים, המייצג את האינטרסים של המדינה ושל הממשלה. אין ספק שמסמך כזה אמור לשקף מדיניות לאומית ממסדית המשרתת את ההגמוניה היהודית. הדבר בא לידי ביטוי בשתי מטרות העל של התוכנית כפי שהן מוגדרות בה: א. פיתוח המרחב של ישראל באופן שיאפשר השגת מטרות החברה הישראלית על מרכיביה השונים ומימוש ערכיה כמדינה יהודית, כחברה קולטת עלייה וכמדינה דמוקרטית. ב. פיתוח המרחב של ישראל באופן שיאפשר צמיחה כלכלית מרבית תוך הבטחה של הוגנות חברתית וחתירה לאיכות חיים ואיכות סביבה (משרד הפנים 1999א, 10).

מטרות-על אלה מבטאות את ההתפתלות החברתית והתרבותית המתמדת בין עיצובה של ישראל כמדינה יהודית לבין עיצובה כמדינה דמוקרטית. מחלוקת זו מוכרת בהקשר הפוליטי והחברתי,²³ אך פחות בהקשר המרחבי. במטרות התוכנית אפשר למצוא רמזים לגישה פלורליסטית, למשל ציון רכיביה השונים של החברה (אם כי ללא פירוט מפורש) או אזכור

²² דוגמה לבית כזה היא בית בידאס, שהיה ממוקם באזור סביוני אביב, במתחם מלון רמת אביב הישן. זהו בית ערבי ובו שלוש קומות שהוקם במאה ה-19 בסגנון "אסתטי מיוחד" (על פי המועצה לשימור אתרים) והיה חלק מן הכפר הפלסטיני שיח' מוניס. בעקבות אישור של פרויקט נדל"ני באזור – בניית מגדלי דירות בידי חברת אפריקה ישראל (תב"ע 2196א) – יועד הבית להריסה יחד עם המלון. עמותת "זוכרות" ניהלה מאבק לשימור הבית, אולם המאבק נחל כישלון והבית נהרס.

²³ לוסטיק 1985; סמוחה 1993; פלד 1993; יפתחאל 1999; קימרינג 2004.

מושגים כגון הוגנות חברתית וחתימה לאיכות חיים ולאיכות סביבה. אולם כל אלה מובאים בהקשר לפיתוח כלכלי של המדינה. בהקשר לנושא המאמר, כדאי לבחון בהרחבה את אחת ממטרות התוכנית — "החתימה להוגנות ומענה לצורכי קבוצות האוכלוסייה השונות". מטרה זו, המתייחסת לאוכלוסייה הערבית, כוללת:

מתן מענה תכנוני לצרכים ולמאויים של קבוצות האוכלוסייה השונות בתשומת לב לקבוצות הראויות להתייחסות מיוחדת... פיתוח גישות תכנוניות חדשות לאוכלוסייה הערבית בישראל אשר יאפשרו הקטנת הפערים בינה לבין האוכלוסייה היהודית ואשר יתנו מענה יעיל לתהליכי השינוי הכלכלי, החברתי והתרבותי העוברים עליה (שם, 11).

גם כאן אפשר להבחין כי "הבעיה הערבית" עוברת סטריליזציה ונרמול על ידי הצעת פתרונות כגון "פיתוח גישות תכנוניות חדשות" — כאילו הבעיה נעוצה בעובדה שהגישות התכנוניות הקיימות אינן מתאימות לצמצום הפערים בין האוכלוסייה הערבית לזו היהודית, וכאילו האפליה והדיכוי (או ה"פערים", בלשון התוכנית) נובעים מסיבות טכניות ולא ממדיניות ממשלתית מפורשת וידועה.²⁴

תהליך זה של סטריליזציה מקצועית מאפיין לא רק מתכננים יהודים אלא גם ערבים. אחד הפרקים בתמ"א 35 עוסק ב"פיתוח היישובים הערביים" ונכתב בידי מתכנן ערבי. בפרק מוזכר אמנם הצורך בגיוס התכנון ליצירת "אפליה מתקנת", אך הכלים המוצעים — "מרקם עירוני", "מרקם כפרי", "מרקם שימור ארצי" ו"מרקם חופי" — מטשטשים למעשה עוד יותר את המאבק על הקרקע בין הערבים למדינה ואת האפליה הכלכלית, החברתית והפוליטית של הערבים, שהיא הבסיס לקונפליקט המתמשך. כך למשל, הטקסט אינו מזכיר כלל את הפקעת הקרקעות, שהיא כלי בידי התכנון להגשמת מטרותיו. כדאי לבחון בקפידה גם את ההגדרה של איכות חיים המופיעה בתמ"א 35. כפי שצוטט בראשית המאמר, ההגדרה קושרת את המושג לתחושות נינוחות, שייכות ומחויבות "לחברה בישראל עם הקשר אל המקום, ההזדהות והמחויבות לסובב הפיסי — היא דמות נוף ארצנו". גם בהגדרה זו מועבר מסר מוסווה: "דמות נוף ארצנו" מכוונת ל"ארץ היהודים".

מה בכל זאת יוצר שייכות למרחב וכיצד מתבטאת שייכות בעולם התכנון? פניתי למתכנן תמ"א 35 ושאלתי אותו.²⁵ הוא הסביר:

אתה מזדהה ומתחבר עם משהו מוסדר, שיש בו סדר, שאפשר להבינו, שיש לו רציונל שהוא מוצר שיש לו ערכים מסוימים. כל זמן שזה כאוס לא ברור ובוני המדינה הם כרישי נדל"ן והחלטות ממ"י [מצד אחד] ולחצי מוסדות [מצד אחר] — אתה לא מתחבר. זוהי ארץ

²⁴ עבודות מחקר ודוחות רבים נכתבו על מאפייני האפליה הכלכלית, החברתית, החינוכית והמוניציפאלית של האוכלוסייה הערבית במדינת ישראל, החל מדוחות מבקר המדינה וכלה בדוחות של עמותות וארגונים כגון מרכז אדוה, עמותת סיכו, המרכז היהודי-ערבי לפיתוח כלכלי ועוד.

²⁵ אני חבה תודות רבות לשמאי אסיף, מתכנן תמ"א 35, על נכונותו לנהל עמי דיאלוג בנושא. הריאיון התקיים במאוס 2001.

שנבנית לא לפי מה שהיית רוצה. אפשר להתחבר לרעיונות: שדרה ירוקה, מטרופולינים, רצועות רציפות וצירי תחבורה מרכזיים ואתה חי ברקמה, בתוכנית עם סימטריות ש[כל אחד] יודע לאן הולך, זה כמו הבית שמישהו מתכנן אותו ואתה מתחבר לאיזושהי תמונה ש[אתה] מאמין בה ותעשה הכול כדי שתתגשם.

החיבור בין המושג שייכות לבין המרחב עובר גם הוא דרך העדשות המקצועיות של "רעיונות תכנוניים" כגון "שדרה ירוקה", "מטרופולינים", "רצועות רציפות" ו"צירי תחבורה מרכזיים". זהו עולם מושגים ממוקצע ואוניברסלי לכאורה, נטול מקום, שאפשר היה ליישמו גם בתוכניות מתאר ארציות בהולנד, בצרפת, ביפן או באנגליה. בניגוד לשיח החדש המתפתח בישראל בתחום הכלכלי-חברתי (יונה וספורטא 2003; שנהב 2003א), עולם מושגים זה הוא חלק מן השיח הישן בתכנון – השיח המודרניסטי, המתיימר לאוניברסליות. בשיח זה גם תחושות לאומיות עמוקות מתורגמות למושגים סטריליים-מקצועיים של רעיונות תכנוניים. דוגמה נוספת לכך היא התייחסותו של המתכנן לאירוע מקומי שזכה לפרסום באותה תקופה: המאבק על שימור קברו של עז אל-דין אל-קסאם בבית הקברות של הכפר הפלסטיני הנטוש בלד אל-שיח', זאת לנוכח רצונה של המדינה להרחיב את כביש הכניסה למועצה המקומית נשר – פעולה שעלולה להביא להרס הקבר (ברקוביץ 2000). מקומיותו של האירוע מדירה אותו מרמת ההכללה של תוכנית המתאר הארצית. עם זאת, האירוע המקומי חידד והמחיש את ההקשרים הפוליטיים, הלאומיים והרגשיים של מושגי השייכות והזיכרון של האוכלוסייה הפלסטינית במדינת ישראל. כך אמר המתכנן בריאיון עמו במארג 2001:

צריך ליצור מצב שהאוכלוסייה הערבית תרגיש שייכות לארץ הזו, יכול להיות שצריך להגיד לערבים שמכבדים והולכים לשחזור כמה כפרים ולעשות אתרים, יכול להיות... אבל לא הצענו לשחזור בתמ"א 35. הצענו לקדש או לשמר מרקמים בעלי ערך... גם ביישובים הערביים... התשובה היא במישור של survival, אנחנו בסיטואציה מורכבת של איום... אבל לבוא ולהגיד שמשחזרים כפרים... והשלב השני זה הים... גולשים לתחום הפוליטי... יש אתרים מקודשים שצריך לאתר ולטפח אותם ועשינו זאת במספר מקומות בארץ. למשל הקבר של עז אל-דין אל-קסאם שהוא גיבור לאומי פלסטיני וכו', אם נקדש אותו ונשים אותו כחלק מנכסי צאן ברזל... יש סיטואציה שבנקודות מסוימות יש קושי לתרגם לפתרונות מעשיים בצורה פשטנית... אני מיד מחקתי הצעות אלה...

נרטיב זה טומן בחובו את המתח שבו מצוי המתכנן בין זהותו המקצועית לבין רובדי זהות נוספים באישיותו.²⁶ מן הציטוט שלעיל עולה החרדה הישראלית-יהודית שמא "הערבים יזרקו אותנו לים", חרדה שהיתה במשך שנים מוטיב מרכזי ומוביל בתהליך הפיכתו של האחר

26 בעניין זה מציין דיוויד הרווי (Harvey 1999) כי המתכנן הוא אדם בעל זהות, כוח, יכולות, רגשות, פחדים ורצונות, המשפיעים רבות על השיח המקצועי שהוא מבנה.

הפלסטיני לאויב ובהבניית היחסים בין שתי האוכלוסיות בישראל. ניכר גם המתח בין מידת יכולתה של התוכנית להיענות לצרכים הנחשבים בעייתיים לבין הצורך של המתכנן להציע תוכנית שתזכה לאישור הממסד.

כמה חוקרים בתחום התכנון התייחסו לתפקידו של המתכנן בגיבוש שיח מקצועי-אובייקטיבי המנרמל את יחסי הכוח הגלומים בלאומיות. פטסי הילי (Healey 1997) מעמתת בין עמדתו של מישל פוקו לעמדתו של אנתוני גידנס וטוענת כי בתחום התכנון המעשי, מתכננים מבטאים לא רק יחסי כוח, כפי שפוקו היה טוען, אלא — כפי שגידנס היה טוען — הם יכולים גם לבחור לשנות. הפרקטיקה התכנונית, גם ברמתה המפורטת ביותר, כוללת בחירות יומיומיות של המתכנן באשר לתרומתו לשיח הקיים: האם עליו להתבסס למשל על ידע מקצועי בלבד, או שבכוחו לשנות ולשלב סוגי ידע אחרים, כגון ידע מקומי? דילמות אחרות מאלה שהזכירה הילי הן אידיאולוגיה מול מקצוענות תכנונית (Bollens 2000), או התלבטויות בנושאי עקרונות דמוקרטיים וזהות יהודית, המעסיקות מתכננים ישראלים-יהודים (Forester, Fischler and Shmueli 2001). הד להתחבטויות אלה נשמע בדבריו של מתכנן תמ"א 35. בריאיון שנערך ביוני 2001 הוא הסביר מדוע לא נכללו בתוכנית המתאר הארצית אתרים מקומיים לשימור:

התוכנית כתוכנית ארצית, משולבת וכוללת נמנעה ביודעין מלציין או להעריך את חשיבותו של אתר בודד זה או אחר: כנסייה, מסגד, בית כנסת או קבר צדיק, קדוש או שיח', סליק, פילבוקס או מבנה אדריכלי נדיר של תקופה או סגנון. תהליך זיהוי פרטני נכון שיצמח מלמטה, מתוך המקומות עצמם, אבל על קרקע של תפיסה ארצית המעודדת שימור בשטחים הפתוחים ובשטחים הבנויים כאחד ויצרת את הכלים ואת המסגרות לטיפוח ולהבשלתו. ההימנעות מדיון פרטני נובעת לא רק מבעיה פשוטה של קנה מידה ועומק המחקר שהיה נדרש. זו אף אינה בעיה של היקף הדיון, שהיה מתארך עד מאוד כשמדובר באלפי אתרים, או של חלוקה "צודקת" בין הזיכרונות הלגיטימיים של כל קבוצה, אלא מדובר גם בפגיעה חמורה בסיכוי, הקשה בלאו הכי, להשיג קונצנזוס (שאינו בו הרבה פשרות) על תוכנית ארצית מסוג זה.

גם כאן נקבע כי בשל אילוציה של תוכנית המתאר הארצית — זמן, היקף ותקציב — ואולי בשל אופיו הכולל של התכנון בה, היא נמנעה מקביעות נחרצות שיעניקו ביטוי במרחב לזיכרונות של קבוצות האוכלוסייה השונות, אף שברור שזיכרונה של הקבוצה היהודית נוכח במרחב הרבה יותר מזה של האוכלוסייה הפלסטינית. מן הדברים עולה הרושם כאילו מדובר במצב שוויוני שבו יש לערוך חלוקה צודקת בין זיכרונותיהן של שתי הקבוצות. נדמה שכאשר מדובר בערכים כמו שייכות וזיכרון, מחד גיסא העשייה התכנונית-מקצועית אינה יכולה להתעלם ממצאות יומיומית של קונפליקט בין זהויות מתנגשות ומפוצלות, ומאידך גיסא היא מתקשה ואולי אף אינה מעוניינת להכיל במערכת התכנון הארצית את אירועי היומיום, ובמיוחד את אלה המאיימים על הקונצנזוס הלאומי. במידה מסוימת העשייה התכנונית ברמה הארצית פותחת פתח לפרקטיקות של חיי היומיום, או בשפת התכנון

המקצועי — ל"תהליך זיהוי פרטני שיצמח מלמטה" וכריע בנושאים השנויים במחלוקת, כפי שאדגים בחלק הבא.

דינמיקות של זיכרון ושייכות: רמת התכנון המקומי

מבחינה חוקית, מערכת התכנון המקומית ועקרונותיה נגזרים מעקרונות התכנון ברמה המחוזית, הנגזרים ממערכת התכנון הארצית. לכאורה, תפיסות ועקרונות תכנוניים זורמים בין היררכיות התכנון המוגדרות בחוק התכנון והבנייה (1965). גם מתכנן תוכנית המתאר הארצית התכנון שערכי התוכנית הארצית יתורגמו ויושמו ברמה המקומית.

בפועל, פרקטיקות התכנון המקומי מבטאות סוגי שיח פתוחים ומציאותיים יותר של חיי היומיום, שבהם הצרכים המעשיים (למשל הרחבת יישובים ובניית שכונות חדשות) מתנגשים לעיתים עם תחושות שייכות וזיכרון. אולם הצורך היומיומי ולעיתים הקיומי בפתרון הוא המניע העיקרי להרחבת השיח התכנוני המקומי. כך, דרכו של ה"מקום" לדרוש את הכלת צורכי היומיום של התושבים, תחושותיהם ורגשותיהם במסגרת התכנון הממסדית היא על ידי שימוש גובר והולך בכלי תכנוני-ממסדי: הגשת התנגדויות לתוכניות. הדינמיקות המלוות את תהליכי הגשת ההתנגדויות בהקשר של שייכות וזיכרון מעידות יותר מכול על מגמה חדשה המתפתחת דווקא בקרב נציגי הרוב היהודי ההגמוני — הכרה בזיכרון הפלסטיני ומרחיבו. זו אמנם מגמה מצומצמת וראשונית, אך היא בהחלט נוכחת ומתפתחת. את תהליכי שינוי השיח ברמה המקומית אדגים על ידי ניתוח המקרה של תכנון שכונה יהודית חדשה על חורבות הכפר הפלסטיני הישן מיעאר.

השכונה היהודית החדשה והכפר הפלסטיני הישן: יעד/מיעאר
ביישוב הקהילתי יעד שבגליל, שהוקם ב-1974, התקבלה ב-2002 תוכנית להקמת שכונה חדשה. על פי תוכנית ההרחבה, שאושרה באספה הכללית של היישוב ואף בוועדה המקומית לתכנון ולבנייה, השכונה החדשה תוקם באזור מגורים שבו ניצבים שרידי בתיו של הכפר הפלסטיני מיעאר, שתושביו גורשו בשנות החמישים וחלקם חיים כיום ביישובים הערביים הסמוכים.²⁷ לפי הנוהל המקובל הופקדה התוכנית בוועדה המחוזית לתכנון ולבנייה²⁸ למשך 60 יום, שבמהלכם יכול הציבור להגיש התנגדויות.²⁹ כמה גורמים הגישו התנגדויות לתוכנית

²⁷ הוועדה המקומית לתכנון ולבנייה, המורכבת ממועצת הרשות המקומית, אחראית ליזום תוכניות ולאשרן בשטח נתון (היימן 2002).

²⁸ הוועדה המחוזית לתכנון ולבנייה אחראית ליזום ולהכין תוכניות מתאר מחוזיות, לבחון את ההתנגדויות ולאשר תוכניות מתאר מקומיות (שם).

²⁹ הגשת התנגדויות לתוכנית מעוגנת בחוק התכנון והבנייה מ-1965. זוהי האפשרות היחידה של הציבור להשפיע על הליך אישור התוכנית, שכן על פי החוק המתכנן או היוזם אינם חייבים לשתף את האוכלוסייה המושפעת מן התוכנית בהליך התכנון. הציבור יכול להתנגד לתוכניות מחוזיות ומקומיות, אך לא לתוכנית הארצית (שם).

ובהם הקרן הקיימת לישראל ועמותת זוכרות, אך שתי ההתנגדויות המעניינות בהקשר שלנו הן זו שהגישה תושבת יעד³⁰ וזו שהגישו תושבי מיעאר. שיח הידע המקומי התפתח על יסוד ההתרחשויות היומיומיות שאירעו במשך שנה (2003–2004), מאז שהועברה התוכנית לוועדה המחוזית ועד שנמצא פתרון תכנוני. בתקופה זו התפתח השיח התכנוני המקומי על יסוד פעילות משותפת ליהודים ולפלסטינים שהגישו התנגדויות. פעילות זו יצרה לטענתי הבניה שונה של הזכות לשייכות ולזיכרון מזו של השיח התכנוני המקצועי.

לפני שאנתח את השתלשלות גיבושו של השיח התכנוני המקומי יש להזכיר את ההקשר הפוליטי, החברתי והתרבותי של חיי היומיום של יהודים ופלסטינים בגליל. הגליל נחשב מאז ומתמיד למקום בעייתי מבחינת היחסים בין יהודים לערבים בו. ראשית, בתוכנית החלוקה מ-1947 חלק מן הגליל יועד להיכלל במדינה הפלסטינית, ורק כיבושו במלחמת 1948 קבע את הכללתו במדינת ישראל. שנית, בכל שנותיה של המדינה היה הגליל האזור היחיד בעל רוב יחסי של ערבים ומיעוט של יהודים, זאת אף שרוב הכפרים הערביים שהיו באזור לפני 1948 – 190 במספר – נהרסו, ורק 66 מהם נותרו (אפרת 1984). מיעאר הוא אחד הכפרים שנהרסו ושתושביו גורשו. ב-1950 חיו בו כאלף בני אדם, שנחלקו לארבע חמולות. בבעלות תושבי הכפר היו כ-10,000 דונם קרקע (הארכיון הציוני המרכזי 1943). בראשית שנות החמישים הם אולצו לעזבו.³¹ חלקם ברחו או גורשו ללבנון וחלקם עברו להתגורר בכפרים ערביים סמוכים והפכו ל"עקורים פנימיים".³² רוב העקורים הפנימיים מקיימים קשר ריטואלי עם כפרי הולדתם, הניכר בעלייה לרגל לאתרי הכפרים, לבתי הקברות ולמסגדים. כפי שסיפר לי אחד מצאצאי הכפר, מגמה זו התחזקה בשנים האחרונות ושותפים לה גם בני הדורות הבאים (ריאיון, אוגוסט 2003). באמצעות ריטואלים אלה משלבים הפלסטינים את זיכרון העבר עם חיי היומיום ומבנים שכבות של שייכות להם ולדורות הבאים. מישל דה סרטו (de Certeau 1984) ממשיג את נרטיב השייכות כפרקטיקה יומיומית חוזרת ונשנית, הקושרת מעצם קיומה את זיכרון העבר לזיכרון היומיומי. כך הפיקניקים ואירועי העלייה לרגל של הפלסטינים לאתרי הזיכרון שלהם מבנים זיכרון חדש ועכשווי, המשתף דורות של צעירים שבעבורם זיכרון העבר הוא מדומיין (אנדרסון 1999). פרקטיקות יומיומיות³³ אלה משמרות את תחושת השייכות ואף מחזקות את טענת הבעלות על המקום, גם אם באופן סמלי. על פי ויקי בל (Bell 1999), פרקטיקות יומיומיות חוזרות מסוג זה הן חלק מתהליך של חזרתיות (performativity), המחזק

30 יש להדגיש כי ההתנגדות שהגישה חנה, תושבת המקום, עסקה רק במיקום של חלק קטן מן המגרשים בשכונה החדשה ולא במיקומה של השכונה כולה.

31 אחד מצאצאי הכפר ציין בריאיון כי הכפר נהרס בידי צה"ל משום ששימש מקום מסתור לאנשיו של עז אל-דין אל-קסאם, שנלחמו נגד הכוחות היהודיים באזור.

32 את ההגדרה "עקורים פנימיים" טבעו הפלסטינים והיא מבטאת את מצבם של אנשים שהוגלו מכפרי הולדתם לכפרים ערביים אחרים (כהן 2000).

33 במונח יומיומיות אין הכוונה לכך שהפלסטינים עולים לרגל לכפריהם מדי יום, אלא שהפרקטיקות הללו הפכו לחלק מחיי היומיום שלהם. בראיונות עם צאצאי הכפר ציינו חלקם כי הם מבקרים בכפרים מדי שבוע.

וממרחב תחושות שייכות. החזרתיות והשעתוק של פרקטיקות מרחביות טקסיות משמשים בידי קהילות אמצעים לניכוס טריטוריות. זוהי גם פעולה רפלקסיבית בין הגוף האישי, החמולתי והקהילתי לבין מקום מסוים. פעולות חוזרות אלה מבנות, מחזקות והופכות להווה רגשות של שייכות למקום ושל זיכרון העבר (Leach 2002). הפיכת הזיכרון והשייכות של בני הדורות השני והשלישי של העקורים הפנימיים לרגשות נוכחים ויומיומיים היא נדבך עיקרי בהבניית השיח התכנוני המקומי, כפי שיורחב בהמשך.

נשוב עתה להקשר הפוליטי והיישובי של הגליל. ההיסטוריה הפוליטית של האזור והרוב הפלסטיני בגליל הדאיגו את קובעי המדיניות בישראל, שהכינו בשנות השמונים תוכנית לייחוד הגליל. התוכנית כללה הקמת יישובים, הן לשם יצירת שיווי משקל דמוגרפי בין יהודים לערבים והן כדי להבטיח שליטה מרחבית. כדי להתגבר על מכשולים של בעלות על הקרקע ושל טופוגרפיה הררית, גובש טיפוס חדש של יישוב, ייחודי לגליל – המצפה. המצפים בגליל כשמש כן הם, ממוקמים תמיד במקומות גבוהים, שבהם אפשר לצפות על שינויים שמבצעים הערבים בשימושי השטח (אפרת 1984 ; Yiftachel 1998). במהלך השנים הפכו רוב המצפים ליישובים קהילתיים. כיום בכל מצפה מתגוררים כמאה עד מאתיים תושבים, אך בראשית דרכם התגוררו בכל מצפה בין עשר ל-15 משפחות, ואף על פי כן קיבלו עשרות דונמים לעיבוד.³⁴ בסך הכול תוכנו בגליל כ-66 מצפים, ורובם נבנו.

בנייה רחבת היקף זו, שהיתה כרוכה בהפקעת אדמות נרחבת של הפלסטינים באזור,³⁵ עוררה התנגדות עזה בקרב הפלסטינים החיים בגליל. במהלך הפגנות שערכו במאס 1976 נגד הפקעת הקרקעות נהרגו מפגינים. בעקבות אירועים אלה נוסד "יום האדמה", המצוין מדי שנה בטקסים המדגישים את הדיכוי ואת האפליה של האוכלוסייה הפלסטינית בישראל.³⁶

זהו הרקע להגשת תוכנית ההרחבה של היישוב יעד בקיץ 2003. יעד הוא אחד היישובים היהודיים שהוקמו בגליל בשנות השבעים, אם כי מייסדיו מדגישים שלא נוסד כמצפה אלא כמושב שיתופי. מייסדיו היו יהודים משכילים, חברים בגרעין התיישבות של בוגרי הטכניון. הם מדגישים שכאשר הוצעה להם קרקע להקמת היישוב וידאו שאין מדובר

³⁴ יש לציין כי המצפים שהוקמו בנגב, שאוכלסו אף הם במספר נמוך יחסית של אנשים, קיבלו שטחים גדולים לעיבוד. עובדה זו ערערה את טענת המדינה כלפי הבדווים בנגב על כך שאי-אפשר לספק שירותים ליישובים פזורים כל כך. ראו אפרת 1984.

³⁵ היהודים הפקיעו קרקעות של פלסטינים לשם פיתוח הגליל פעמים רבות: ב-1948 הופקעו קרקעות ברעם ואיקרית, ב-1955 הופקעו קרקעות לבנייה של נצרת עילית, ב-1962 הופקעו קרקעות לבניית כרמיאל, ב-1965 הופקעו קרקעות לבניית המוביל הארצי וב-1978 הופקעו קרקעות לשם בניית יישובים יהודיים (שם).

³⁶ אירועים אלה השפיעו על התסכול המתמשך של הפלסטינים אזרחי ישראל ועל היחסים המורכבים בין יהודים לפלסטינים בגליל. לפיכך אין תמיה שהאינתיפאדה השנייה, שהחלה בסוף ספטמבר 2000, השפיעה על מערכת יחסים מורכבת זו והביאה לכך שהפגנה שקטה שערכו ערביי הגליל באוקטובר 2000 נגד הכיבוש בשטחים גרמה להתנגשויות אלימות עם המשטרה ולהריגת 13 אזרחים פלסטינים ישראלים.

בקרע מגורים של הכפר הפלסטיני אלא בקרקע חקלאית. הבחנה דומה ערך בפניי גם אחד מצאצאי הכפר מיעאר: "מקובל עליי שתרחיב את השכונה [ביעד], אבל לבנות על בית שנהרס... מבחינה רגשית זה קשה... תרחיב לכל הכוונים, אבל בית על בית קשה רגשית" (ריאיון, אוגוסט 2003). אם כן, מבחינה אפיסטמולוגית ישנה הבחנה ברורה, המקובלת הן על יהודים והן על פלסטינים, בין מרחב שהיה בו בית לבין מרחב ששימש לצרכים חקלאיים, אף שכיום שני המרחבים נראים "ריקים". ישנו אפוא דירוג של שייכות ושל זיכרון, הקובע גבולות ברורים של עשה ואל תעשה.

את ההתנגדות לתוכנית ההרחבה שהתפתחה ביישוב עצמו יזמה חנה, אחת מתושבות יעד, שמלכתחילה לא צידדה בתוכנית, תחילה מסיבות של טבע ונוף (במקום המוצע לבניית השכונה ניצבים יער ותל עתיק של יישוב יהודי קדום) וגם משום שהתוכנית תיצור רצף בנוי בקרבת ביתה. בשלב זה היא לא הביעה התנגדות פומבית אלא ניסתה לשכנע את חבריה בדיונים פנימיים, ומשלא הצליחה — נסוגה. מה שגרם לה לבסוף לצאת נגד התוכנית ולהגיש את התנגדותה לוועדה המחוזית היה ההכרה בכך שיישום התוכנית עלול לערער את מרקם היחסים העדין בין אנשי היישוב לבין שכניהם הערבים. היא מציינת:

עשינו כנס של ארגונים אזרחיים ואז נפגשתי בסיכוי-משגב³⁷ וזו לי מסך מאוד מאוד רציני. בשנה האחרונה הבנתי שמה שצריך לפעול זה לא לבנות על חורבות מיעאר, מה שיכול להצית ולהבת גדולה... יש לנו פעילות משותפת של יהודים וערבים שעולים יחד ביום הזיכרון ומזכירים באותו אירוע את הנכבה ואת יום הזיכרון לחללי צה"ל (ריאיון, אוגוסט 2003).

ההבנה המרחבית הזו כי יש לכבד "זיכרון של בית פלסטיני" התפתחה בעקבות מפגשים ופעילות משותפת ליהודים ולערבים במהלך חיי היומיום. תהליך ההכרה בזכות לזיכרון ולשייכות התגבש דווקא בעקבות המפגש הבלתי אמצעי בין תושבי האזור היהודים לתושבי הפלסטינים. למעשה, עד הגשת ההתנגדות לא פגשה חנה את צאצאי הכפר הפלסטיני ההרוס — אף שחלקם חיים בכפר הערבי הסמוך, במרחק נסיעה קצרה — משום שתהליך הפיכתו של האחר הפלסטיני לאויב הוא יומיומי גם בגליל.

ביישוב יעד התארגנה קבוצת מיעוט של אנשים שהתנגדו לחלק מן התוכנית להרחבת היישוב. את ההתנגדות הובילה חנה. בשלב זה הצטרפה למאבק עמותת זכויות, שאחת מתושבות המקום היתה פעילה בה, והגישה התנגדות נפרדת. המהלך היה מורכב וקשה מבחינה רגשית שכן הוא נחשב למתן ביטוי פומבי ל"עניין פנימי". למרות הלחצים שהופעלו עליה, הגישה לבסוף חנה התנגדות לתוכנית.³⁸ בד בבד הוגשו שתי התנגדויות נוספות, של

³⁷ סיכוי-משגב הוא שמו של סניף עמותת סיכוי בגליל.

³⁸ בתקופה זו נוצר לראשונה קשר בין חנה לנציג הצאצאים. שניהם סיירו באזור המגורים של הכפר הפלסטיני. חנה מציינת שלראשונה הבינה את המשמעות הרגשית של המקום, שנחשב עד אז בעיני תושבי יעד לחלק מן היער. בשלבים מאוחרים יותר נערכו מפגשים בין נציגי מזכירות היישוב לבין זקני הכפר הפלסטיני.

עמותת זוכרות ושל צאצאי הכפר. שלוש ההתנגדויות מתבססות על נושא הזיכרון והשייכות.³⁹ בהתנגדותה קובעת חנה כי המקום ראוי לשימור ולטיפוח בשל העתיקות והיער המצויים בו והרצון לשמר את הזיכרון. היא מציינת:

הגבעה [המיועדת לבניית השכונה] היתה שטח המגורים של הכפר מיעאר אשר נחרב. מושב יעד הוקם על שטחים חקלאיים של הכפר. ההחלטה שלא להתיישב על שטחי המגורים התקבלה כשנוסד המושב, על ידי מייסדיו, בין השאר מתוך כבוד לזיכרון של תושבי מיעאר, שחלקם חיים בשכנות, בכפרים בסביבה. יחסי יהודים-ערבים באזורינו היום הם נושא טעון וכואב. בנייה על חורבות הכפר בצמידות לבית הקברות שלו, כאקט חד-צדדי, היא מעשה של שרירות לב והתעלמות מכאבו של האחר, התעלמות מאסון שקרה לו ומהצורך שלו בזיכרון. אקט כוחני שכזה ישים לאל את כל מאמצינו וכוונתנו לשקם את רקמת היחסים העדינה וליצור פיוס בדרך לדו-קיום לשלום (התנגדות לתוכנית המתאר המקומית, 31.7.2003).

נציג צאצאי הכפר התייחס גם הוא בהתנגדותו למשמעות הרגשית של המקום:

היות ותושבי הכפר לשעבר ואשר כיום גרים בכפרים אחרים מבקרים עד היום את הכפר וזאת מתוך שייכות לכפר שנהרס וכן מבקרים בבית הקברות, ואני והוריי מבקרים את קרובי המשפחה שלנו אשר קבורים בבית קברות של הכפר, בניית דירות מגורים בחפיפה לבית הקברות ומסביב לו פוגעת ברגשות שלי ושל בני משפחתי באופן קשה, דבר אשר עלול לגרום למניעתנו מלבקר בבית הקברות (התנגדות לתוכנית המתאר המקומית, 27.3.2003).

תושבי האזור היהודים והערבים גם יחד משתמשים בהתנגדויותיהם בשיח שונה מן השיח התכנוני המקצועי. השיח שלהם מבוסס על התנסות, על רגשות ועל חוויות שהן חלק מחיי היומיום. "יחסי יהודים-ערבים", "נושא טעון וכואב", "רקמת יחסים עדינה", "פיוס", "דו-קיום לשלום", "שייכות" ו"רגשות" הם ביטויים יומיומיים שהשיח התכנוני המקצועי על שפתו הסטרילית אינו יכול להכילם. כך לדוגמה ה"מקום", המוגדר בהתנגדות של צאצאי הכפר כמקום של שייכות לכפר שנהרס ולבית הקברות שבו הם נוהגים לבקר, מוגדר בתוכנית ההרחבה כך: "השטח המתוחם בקו כחול עבה בתשריט המצורף לתוכנית זו ומהווה חלק בלתי נפרד ממנו". גם בתוכנית מצוין שהמקום כולל בית קברות, אתר עתיקות ויער, אך אלה מוזכרים על ידי שימוש בכלים מקצועיים: נקודות ציון (נ"צ) ומספרי גושים, חלקות וחלקי חלקות.

פערי שיח אלה שבו ועלו גם בעת השמעת ההתנגדויות בוועדה המחוזית. בשיבתה של ועדת המשנה להתנגדויות ב-11 בפברואר 2004 הציגו הצדדים את התנגדויותיהם בפני הוועדה המחוזית. מלבד חנה, נציג הצאצאים ונציג עמותת זוכרות דיברו גם זקני הכפר,

³⁹ בהתנגדות שהגישה חנה ובהתנגדות שהגישה עמותת זוכרות מופיע ציטוט מגרסה מוקדמת של מאמר זה, ובו אזכור של נושא השייכות כפי שהוא מופיע בתמ"א 35. גם כאן נעשה שימוש בשיח מקצועי כדי להצדיק את ההתנגדות לתוכנית המקומית.

שהיו ילדים כשגורשו עם הוריהם לכפרים הסמוכים. גם הם משתמשים בנרטיבים של היומיום בהתנגדותם לתוכנית. אחד מהם אמר:

כואב לי שבונים על הבית שלי, אני לא יודע איזו דמוקרטיה היא שהורסים בית ובונים בית אחר. הבית לא הרוס, הרסו אותו... אם היו בונים במקום הזה, ומשחזרים את הבתים גם לערבים וגם ליהודים לא הייתי מתנגד.

מהנדס הוועדה המקומית של היישוב ענה לו: "בגלל האילוצים הרבים הקיימים סביב היישוב קשה להגיע ליעדים שקבעה המדינה ויש צורך בניצול יעיל של כל נקודת שטח שקיימת בתוך שטח היישוב". בסופו של דבר קיבלה הוועדה המחוזית את ההתנגדויות לתוכנית באופן חלקי, שלא סיפק את חנה ואת נציג צאצאי הכפר. נציג תושבי מיעאר, בסיוע עמותת במקום, נקטו הליך נוסף וביקשו רשות לערער על החלטת הוועדה המחוזית בפני המועצה הארצית לתכנון ולבנייה.⁴⁰ בעקבות התפתחויות אלה עלתה התוכנית לדיון מחודש בתוך היישוב. עם הזמן השתכנעו עוד ועוד תושבים כי אין להמשיך במהלך התכנוני הקיים והחלו תומכים במאבקה של חנה. בסופו של דבר החליט היישוב באספה כללית שגם אם תאושר התוכנית, לא יבנו בחלק מן השטח של הכפר הפלסטיני. בד בבד ביקשה רשות העתיקות לערוך סקר עתיקות במקום — שעשוי ממילא לגרום לצמצום התוכנית. בעקבות זאת החליטו נציגי צאצאי הכפר למשוך את בקשת רשות הערר מן המועצה הארצית. למעשה, התגשם כאן התהליך שצפה המתכנן של תמ"א 35: "תהליך זיהוי פרטני נכון שיצמח מלמטה, מתוך המקומות עצמם". אך תהליך זה כונן שפה ושיח משלו, עשירים ומורכבים יותר, המכילים הן טקסטים מקצועיים והן טקסטים של תוכן של היומיום בעבור הקהילות החיות במקום.

סיכום זמני

השיח התכנוני החדש מתרחב בימים אלה ממש. המהות המקצועית, הניטרלית והאוניברסלית לכאורה של שפת התכנון עוברת תהליכי הרחבה והכלה של מהות מקומית, יומיומית. התנסויות היומיום מאפשרות את התפתחותה של שפה תכנונית שיש בה מקום לערכים, לתחושות ולמערכות יחסים מורכבות ומתנגשות של זיכרון ושייכות.

זהו סיכום זמני, שכן המרחב והמקום מדברים, פועלים ומשתנים גם במהלך כתיבת המאמר. הם לעולם אינם תוצאה מוגמרת ושותקת (שנהב 2003א), המקבלת על עצמה את דין העיצוב המקצועי. בתקופה האחרונה הוגשו התנגדויות לתוכנית בינוי בכפר ליפתא שבפאתי ירושלים. הזכות לזיכרון היא אחת ממטבעות הלשון ששימשו בהתנגדות לתוכנית⁴¹ והיא מופיעה גם במאמרים בעיתונות.

⁴⁰ מתנגד שהתנגדותו נדחתה והתוכנית בסמכותה של הוועדה המחוזית יכול לבקש מיושב ראש הוועדה המחוזית רשות לערער למועצה הארצית לתכנון ולבנייה.

⁴¹ הכוונה בעיקר להתנגדות שהגישה עמותת במקום.

הזכות לזיכרון עוברת תהליכי מרחוב גם בשיח ציבורי שמתנהל ב"מקום" של האקדמיה. באוניברסיטת תל-אביב התנהל ב-2005 שיח בין רשויות האוניברסיטה לקבוצת מרצים⁴² המבקשים להבטיח הכרה רשמית של האוניברסיטה בזכות לזיכרון של צאצאי הכפר שיח' מוניס, שעל חורבותיו הוקמה האוניברסיטה. הם דורשים כי יופיע אזכור מפורש של ההיסטוריה הפלסטינית במגוון המתאר את "הבית הירוק"⁴³ ובלוחית שתקבע על קירותיו. עוד הם דורשים שבכניסה הראשית לקמפוס או במקום מרכזי אחר בו תיקבע לוחית הנצחה שתציין כי הקמפוס נבנה לפחות בחלקו על אדמות הכפר שיח' מוניס.

חשוב להדגיש שכמו המתכנן או הקורא, גם אני, בבואי לחקור את נושא השייכות והזיכרון הפלסטיניים, נושאת עמי מגוון זהויות – זהות לאומית, תרבותית, מגדרית ואתנית – הממצבות את נקודת מבטי על הזיכרון של האחר הפלסטיני. כפי שהנרטיב של המתכנן המחיש את המתח בין זהויותיו השונות בבואו לעסוק בנושאים מורכבים אלה, כך גם נקודת המבט שלי ומעורבותי בנושאים אלה מעלות סוגי מתח שונים. בעקבות פגישה עם צאצאי הכפר ליפתא בעניין הגשת התנגדות לתוכנית מנהל מקרקעי ישראל לפיתוח המקום, כתבתי את רשמיי, המבטאים את נקודות החיכוך והמתח בין רכיבי זהותי החצויה:

הצאצא הצעיר חזר ואמר לי שעכשיו הם לא יכולים לחזור (לליפתא)... בסופו של דבר, כך אמר, הם יחזרו כי לא יכול להיות אחרת... אין לו דבר נגד היהודים אלא רק נגד הציונים. ולכן רק למי שחי כאן לפני 1948 יש זכות לחיות בארץ ולא לכל אלה שהגיעו אחר כך.

ואז חשבתי, בעצם הטיעון שהוא מעלה משמיט את זכותנו לאדמה הזו. חלק מהם כל הזמן חוזרים על הטיעון שהם נולדו כאן ואנחנו באנו משם. אם כך, נשמע שהם לא ממש מקבלים את זכותנו לחיות כאן, ואז מדוע אנחנו נאבקים לשמר את זכותם לזיכרון? הרי למילים "הזכות לזיכרון" יש משמעויות רבות. אולי הם לא מעוניינים בזכות לזיכרון, אלא בזכות השיבה? (26.10.2004).

התלבטויות ותחושות אלה מעלות שאלות רבות: מי מחליט איך לזכור ומה לשמר? מה משמעות הזיכרון הפלסטיני? האם הזכות לזיכרון אינה זמנית בעיני חלק מן האוכלוסייה הפלסטינית? שכן על פי מושגיו של פייר נורה (1993), המאבק על הזכות לזיכרון של הפלסטינים יכול להיתפס כתהליך של מרחוב הזיכרון ועיבודו להיסטוריה שיש לתעדה לדורות הבאים. אין בנמצא תשובות חד-משמעיות לשאלות אלה, בין השאר כיוון שנראה שאנו מצויים בעיצומו של תהליך הפיכת הזיכרון להיסטוריה. במאמר זה ביקשתי לבחון את נושא הזיכרון, השייכות וההנצחה בהקשר התכנוני דווקא מנקודת המבט היהודית-ישראלית

⁴² פעילות זו נעשת ביוזמת שני ארגונים: "הקמפוס לא שותק", שהוא ארגון אקדמי של מרצים וסטודנטים הפועלים במשותף, ועמותת זכרות.

⁴³ הבית הירוק הוא אחד השרידים היחידים של בתי הכפר הפלסטיני שיח' מוניס. הבית שופץ וכיום ממוקם בו מועדון האוניברסיטה.

כלפי האחר הפלסטיני ודווקא מתוך תחושות מתח וסתירה פנימית הנובעות מהכלת הרכיבים השונים של זיכרון ושל שייכות יהודיים ופלסטיניים.

לסיכום יש להזכיר את האמירה של ליאוני סנדרקוק (Sandercock 1998), שכדי לדמיין עתיד שונה יש לבחון מחדש נרטיבים של העבר, זיכרון אישי וזיכרון קולקטיבי של קבוצות הנמצאות מחוץ להגמוניה התכנונית, ויש למצוא דרכים לשלב את הזיכרון הזה במטרה ליצור מסגרת פלורליסטית תכנונית רחבה ומכילה.

ביבליוגרפיה

- אוחנה, דוד, ורוברט ויסטריך, 1996. "מבוא: נוכחות המיתוסים ביהדות, בציונות ובישראליות", מיתוס וזיכרון: גלגוליה של התודעה הישראלית, ערכו דוד אוחנה ורוברט ויסטריך, מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, ירושלים ותל-אביב, עמ' 11–40.
- אנדרסון, בנדיקט, 1999. קהילות מדומיינות: הגיגים על מקורות הלאומיות ועל התפשטותה, תרגם דן דאור, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב.
- אפרת, אלישע, 1984. גיאוגרפיה ופוליטיקה בישראל, אחיאסף, תל-אביב.
- בן-אליעזר, אורי, 1999. "האם מתהווה חברה אזרחית בישראל? פוליטיקה וזהות בעמותות החדשות", סוציולוגיה ישראלית ב (1): 51–97.
- ברגר, תמר, 1998. דיוניסוס בסנטר, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב.
- ברקוביץ, שמואל, 2000. מלחמות המקומות הקדושים, מכון ירושלים לחקר ישראל, ירושלים.
- הארכיון הציוני המרכזי, 1943. "אל מעאר", 7.1.1943.
- גדרון, בנימין, חגי כץ, ומיכל בר, 2001. "קווים לדמותה של החברה האזרחית בישראל: ממצאים אמפיריים על ארגוני חברה אזרחית", הרצאה בכנס השנתי הרביעי של המרכז הישראלי לחקר המגזר השלישי, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר-שבע.
- היימן, בנימין, 2002. חוק התכנון והבנייה: מדריך לציבור, שתיל, הקרן החדשה לישראל, ירושלים.
- יונה, יוסי, ויצחק ספורטא, 2003. "מדיניות קרקע ודיור: מגבלותיו של שיח האזרחות", מרחב, אדמה, בית, ערך יהודה שנהב, מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, ירושלים ותל-אביב, עמ' 129–152.
- יעקובי, חיים, וארז צפדיה, 2004. "זהות טריטוריאלית בקרב מהגרים בלוד", תיאוריה וביקורת 24 (אביב): 45–72.
- יפתחאל, אורן, 1999. "החברה הישראלית וההשלמה היהודית-פלשתינית: אתנוקרטיה וסתירותיה הטריטוריאליות", אתנוקרטיה, עולמקומיות: גישות חדשות לחקר החברה והמרחב בישראל, ערכו אורי רם ואורן יפתחאל, מרכז הנגב לפיתוח אזורי, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר-שבע.
- _____, תש"ס. "אתנוקרטיה", גיאוגרפיה ודמוקרטיה: הערות על הפוליטיקה של ייחוד הארץ, אלפיים 19: 78–105.
- ישי, יעל, 1998. החברה האזרחית לקראת שנת ה-2000: בין חברה למדינה, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים.

- , 2003. בין גיוס לפיוס: החברה האזרחית בישראל, כרמל, ירושלים.
- כהן, הלל, 2000. הנפקדים הנוכחים: הפליטים הפלסטינים בישראל מאז 1948, המרכז לחקר החברה הערבית בישראל, ירושלים.
- לוסטק, איאן, 1985. ערבים במדינה היהודית: שליטת ישראל במיעוט לאומי, תרגמה אורה גרינגרד, מפרש, חיפה.
- מוריס, בני, 1997. לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים, 1947–1949, תרגם ארנון מגן, עם עובד, תל-אביב.
- משרד הפנים, 1999א. תוכנית מתאר ארצית: תמ"א 35, משרד הפנים, תל-אביב.
- , 1999ב. "חוזר המנהל הכללי מס' 4/99", משרד הפנים, ירושלים.
- נורה, פייר, 1993. "בין זיכרון להיסטוריה: על הבעיה של המקום", זמנים 12 (45): 4–19.
- ניר, אורי, 2001. "גם הפליטים בישראל רוצים לחזור הביתה", הארץ, 7.1.2001.
- ניר, אורי, וג'לאל בנא, 2001. "בעצרת המרכזית של ה'נכבה' הוזכרו שמות הכפרים ההרוסים", הארץ, 27.4.2001.
- נצן-שיפטן, אלונה, 2003. "בתים מולבנים", מרחב, אדמה, בית, ערך יהודה שנהב, מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, ירושלים ותל-אביב, עמ' 244–250.
- סמוחה, סמי, 1993. "שסעים מעמדיים, עדתיים ולאומיים ודמוקרטיה בישראל", החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים, ערך אורי רם, ברירות, תל-אביב, עמ' 172–202.
- סיני, רותי, 2000. "פה, בתוך קבר אל-ערבאווי, נקבר מתתיהו בן יוחנן כהן גדול", הארץ, 11.2.2000.
- סעדי, אחמד, 2001. "התקפלות" המדינה והשלכותיה על המיעוט הפלסטיני בישראל: צורות הצגה ודרכי פעולה", ישראל: מחברה מגויסת לחברה אזרחית? ערכו יואב פלד ועדי אופיר, מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, ירושלים ותל-אביב, עמ' 337–349.
- פורטוגלי, יובל, 1996. יחסים מוכלים, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב.
- פלד, יואב, 1993. "זרים באוטופיה: מעמד האזרחי של הפלסטינים בישראל", תיאוריה וביקורת 3 (חורף): 21–35.
- פנסטר, טובי, 2003. "ידע מקומי מול ידע מקצועי: דילמת מיגדר ותרבות ביישובי הבדואים בישראל", מרחבים 5: 115–124.
- צוקרמן, משה, 2003. "זיכרון והנצחה", הרצאה בערב על שיח' מוניס, אוניברסיטת תל-אביב, 3.12.2003.
- קימלינג, ברוך, 2004. מהגרים, מתיישבים, ילידים: המדינה והחברה בישראל — בין ריבוי תרבויות למלחמות תרבות, עם עובד, תל-אביב.
- קלוש, רחל, ויוברט לוין, 2003. "הבית הלאומי והבית האישי: תפקיד השיכון הציבורי בעיצוב המרחב", מרחב, אדמה, בית, ערך יהודה שנהב, מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, ירושלים ותל-אביב, עמ' 166–198.
- רבינוביץ, דני, וח'אולה אבו בקר, 2002. הדור הזקוף, כתר, ירושלים.
- שגב, תום, 1984. 1949: הישראלים הראשונים, דומינו, ירושלים.

- שי, אהרון, 2002. "גורל הכפרים הערביים הנטושים במדינת ישראל ערב מלחמת ששת הימים", קתדרה שנהב, יהודה, 2003א. "הפוליטיקה של המרחב בישראל", מרחב, אדמה, בית, ערך יהודה שנהב, מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, ירושלים ותל-אביב, עמ' 7-17.
- , 2003ב. היהודים-הערבים: לאומיות, דת ואתניות, עם עובד, תל-אביב.
- Bell, Vikki, 1999. "Performativity and Belonging: An Introduction" *Theory, Culture and Society* 16 (2): 1-10.
- Bollens, Scott, 2000. *On Narrow Ground*. Albany: State University of New York Press.
- Crang, Mike, 1998. *Cultural Geography*. London: Routledge.
- de Certeau, Michel, 1984. *The Practice of Everyday Life*. Berkeley: California University Press.
- Falah, Gazi, 1996. "Living Together Apart: Residential Segregation in Mixed Arab-Jewish Cities in Israel," *Urban Studies* 33 (6): 823-857.
- Fenster, Tovi, 2002. "Planning as Control: Cultural and Gendered Manipulation and Mis-Use of Knowledge," *Hagar: International Social Science Review* 3 (1): 67-84.
- , 2004. *The Global City and the Holy City: Narratives on Knowledge, Planning and Diversity*. London: Pearson.
- Forester, John, 1999. *The Deliberate Practitioner*. Cambridge, Mass.: The MIT Press.
- Forester, John, Rafael Fischler, and Deborah Shmueli, eds., 2001. *Israeli Planners and Designers*. New York: State University of New York Press.
- Golan, Arnon, 2002. "The Politics of Wartime Demolition and Human Landscape Transformations," *War in History* 9 (4): 431-445.
- Halbwachs, Maurice, 1980. *The Collective Memory*. New York: Harper and Row.
- Harvey, David, 1999. "Frontiers of Insurgent Planning," *Plurimondi* 2: 269-286.
- Healey, Patsy, 1997. *Collaborative Planning*. London: Macmillian Press.
- Hillier, Jean, 1998. "Representation, Identity, and the Communicative Shaping of Place," in *The Production of Public Space*, eds. Andrew Leigh and Jonathan Smith. Oxford: Rowman and Littlefield, pp. 207-232.
- hooks, bell, 1990. *Yearning: Race, Gender and Cultural Politics*. Boston: South End Press.
- Jacobs, Jane, 1996. *Edge of Empire: Postcolonialism and the City*. London: Routledge.
- Kimmerling, Baruch, 1977. "Sovereignty, Wondership and Prescence in the Israeli-Palestinian Territorial Conflict: The Case of Ikrit and Bir'im," *Comparative Political Studies* 10 (2): 155-176.
- , 1983. *Zionism and Territory*. Berkeley: Institute of International Studies.
- Leach, Neil, 2002. "Belonging: Towards a Theory of Identification with Space," in *Habitus: A Sense of Place*, eds. Jean Hillier and Emma Rooksby. Ashgate: Aldershot, pp. 281-298.

- Lefebvre, Henri, 1991a. *Critique of Everyday Life*. London: Verso.
- , 1991b. *The Production of Space*. Oxford: Blackwell.
- Mitchell, Don, 2000. *Cultural Geography*. Oxford: Blackwell.
- Padan, Yael, 2004. "Re-Placing Memory," in *Constructing a Sense of Place*, ed. Haim Yacobi. Ashgate: Aldershot, pp. 247–263.
- Rabinowitz, Dan, 1997. *Overlooking Nazareth*. Cambridge: Cambridge University Press.
- , 2001. "Strife in Nazareth: The Meaning of Place and Space in Nazareth," *Ethnography* 2 (1): 93–113.
- Sandercock, Leonie, 1998. *Towards Cosmopolis*. London: Wiley.
- , 2003. *Cosmopolis II: Mongrel Cities in the 21st Century*. London: Continuum.
- Sibley, David, 1998. "Problematizing Exclusion: Reflections on Space, Difference and Knowledge," *International Planning Studies* 3 (1): 93–100.
- Slyomovics, Susan, 1998. *The Object of Memory: Arab and Jew Narrate the Palestinian Village*. Philadelphia: Pennsylvania University Press.
- Yacobi, Haim, 2004. "Urban Iconoclasm: The Case of the 'Mixed City' of Lod," in *Constructing a Sense of Place*, ed. Haim Yacobi. Aldershot, Hants: Ashgate, pp. 165–191.
- Yiftachel, Oren, 1998. "Planning and Social Control: Exploring the Dark Side," *Journal of Planning Literature* 12 (4): 396–406.
- , 2001. "The Homeland and Nationalism," *Encyclopedia of Nationalism* 1: 359–383.
- Yuval-Davis, Nira, 2003. "Belongings: In Between the Indegene and the Diasporic," in *Nationalism in the 21st Century*, ed. Umut Ozkirimli. Basingstoke: Macmillian, pp. 38–56.
- Zerubavel, Yael, 1995. *Collective Memory and the Making of Israeli National Tradition*. Chicago and London: Chicago University Press.